

नेपाली भाषा शिक्षण र विश्वव्यापीकरण

मनिषा उपाध्याय

ग्राज्यूट टिचर

सैनिक आवासीय महाविद्यालय तेघरी, कैलाली

एम.फिल शोधार्थी

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, नेपाल

लेखसार

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा, सम्पर्कको भाषा, शिक्षणको भाषा, संचारको भाषा, अधिकतम नेपालीले बोल्ने र बुझ्ने भाषाका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ। क्षेत्रफलको हिसाबले सानो देश भएपनि यहाँ भाषिक विविधता पाइन्छ तर जतिसुकै भाषिक विविधता पाइएपनि धेरै जनसंख्याले प्रयोग गर्ने भाषा भनेको नेपाली नै हो किनभने यो नेपालको मातृभाषा पनि हो र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा पनि नेपाली भाषालाई लिइन्छ। नेपाल बाहिर यसको प्रयोग क्षेत्र फराकिलो बन्दै गइरहेको छ। नेपाल बाहिर पनि नेपाली भाषाको शिक्षण कार्यहरू थालिएका छन् जसलाई नेपाली भाषाको विश्वव्यापीकरण भनिन्छ। छिमेकी देश भारत लगायत विश्वका विभिन्न ठाउँमा जहाँ नेपालीहरूको बसोबास रहेको छ त्यहाँ नेपाली भाषाको शिक्षण गर्नु आवश्यक ठानिएकोले विभिन्न स्थानमा नेपाली भाषाको पठनपाठन हुँदै आइरहेको कुरा पनि यस लेखबाट थाहा पाउन सकिन्छ। यसरी नेपाली भाषाले आफ्नो क्षेत्र फराकिलो बनाई दिनप्रतिदिन विस्तारित हुँदै गएको कुरालाई यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ। नेपाली भाषा नेपालमा मात्र नभएर नेपाल बाहिरका विभिन्न मुलुकहरूमा पनि विस्तारित हुँदै विश्वव्यापीकरणमा गइरहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्न यस लेखमा गुणात्मक विधिको प्रयोग गरी प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित ठाउँमा गई सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई भेटी, विदेशमा रहेका विभिन्न व्यक्तिहरूसँग फोन सम्पर्क गरी, पुस्तकालयमा भएका पुस्तकहरूको अध्ययन गरी यो लेख तयार पारिएको छ। यस अध्ययनको माध्यमबाट नेपाली भाषा पनि अन्य भाषा जस्तै विश्वव्यापीकरणमा गइरहेकाले यसको क्षेत्र फराकिलो बन्दै गइरहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

मूल शब्दावली : आलेख, मातृभाषा, मौलाउनु, विश्वव्यापीकरण, शीलालेख।

विषय प्रवेश

प्रस्तुत आलेखमा नेपाली भाषा र यसको शिक्षण विधि र व्यापकता अनि सार्वभौमिकताका बारेमा विशेष चर्चा गरिएको छ। नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो। त्यसैले अधिकांश नेपालीहरूले प्रयोग गर्ने र बुझ्ने भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई लिइन्छ। नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो त्यसैले यहाँ जम्मा १३१ वटा भाषाहरूको प्रयोग गर्ने मानिसहरूको बसोबास रहेको छ भन्ने कुरा नेपालको भाषा आयोगको प्रतिवेदनले बताएको छ। यी भाषाहरूमध्ये सबैभन्दा बढी जनसंख्याले प्रयोग गर्ने भाषा भनेको नेपाली भाषा नै हो। हाल नेपालमा बस्ने ४४ प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्याले नेपाली भाषालाई नै बढी प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ (जनगणना : २०६८)। नेपालका सम्पूर्ण विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय तहमा नेपाली भाषाका माध्यमबाट नै शिक्षण गर्ने गरिन्छ। कुल जनसंख्याको ठुलो हिस्साले नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने हुनाले अन्य भाषाका तुलनामा नेपाली भाषाकै माध्यमबाट नेपालमा विभिन्न पुस्तकहरू, समाचारहरू, पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशन भइरहेका छन्। नेपाल बहुभाषिक मुलुक भएकाले यहाँ नेपाली भाषाका साथसाथै अन्य भाषाको प्रयोग क्षेत्र पनि व्यापक छ तर अन्य मातृभाषाहरूले प्रारम्भिक कक्षाहरूमा मान्यता पाए पनि

माथिल्लो तहका शिक्षाको माध्यम भाषाको अनुमति पाउन सकेका छैनन् । त्यसैले पनि नेपाली भाषाले व्यापकता पाएको छ । नेपाली भाषा शिक्षणका सबलतासँगै धेरै दुर्बलताहरू पनि नभएका होइनन् । हाम्रो जस्तो सानो अनि बहुभाषिक देशमा शुद्ध नेपाली भाषाको शिक्षण गर्न धेरै कठिनाईहरू आइपरेका छन् जसलाई नेपाली भाषा शिक्षकहरूले भोगिरहेका छन् । नेपालमा मात्र नभएर नेपाल बाहिरका केही मुलुकमा पनि नेपाली भाषाले स्थान पाएको देखिन्छ । छिमेकी देश भारतको दार्जिलिङमा नेपाली समाजका व्यक्तिहरूका लागि नेपाली भाषाको पठनपाठन गर्ने उद्देश्यले विद्यालय सञ्चालन गरिएको छ । विदेशमा रहेका नेपालीहरूले आफ्नो संस्कृति र चालचलनको हस्तान्तरण गर्नका लागि पनि आंशिक रूपमा आफ्ना नानी बाबुहरूलाई नेपाली भाषामा शिक्षण गर्दै आइरहेको कुरा पनि यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ । विदेशमा रहेका नेपालीहरूले कुनै पर्व, मेला, गोष्ठी आदि कार्यक्रममा सहभागि हुँदा आफ्नो मातृभाषाको सम्मान गर्दै नेपाली भाषामा कार्यक्रम गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यहाँ नेपाली भाषाको अलग्गै शिक्षण समेत गरिँदै आएको कुरा विभिन्न स्रोतले जनाएको छ । भारत लगायत विश्वका अन्य देशहरू जहाँ नेपालीहरू बसोबास गर्दछन् त्यहाँ पनि नेपाली भाषाले स्थान पाएको छ । विदेशमा बस्ने नेपालीहरूले भेटघाट गर्ने थलो बनाएका हुन्छन् र उक्त थलोमा नेपाली भाषाको प्रयोग गरी विभिन्न कार्यक्रमहरू गर्ने गरिन्छ । यसरी नेपाली भाषाले विश्व बजारमा मौलाउने मौका पाएको छ भन्ने कुरा यस अनुसन्धानले बताएको छ ।

समस्याकथन

नेपाली भाषाशिक्षण र विश्वव्यापीकरण भन्ने मूल शीर्षकमा तयार गर्न लागिएको उक्त लेखका अलवा यससँग सम्बन्धित अन्य प्रकारका अध्ययनहरू भएका भएपनि यो विषयमा हालसम्म कुनै पनि किसिमका अध्ययन अनुसन्धानहरू भएका पाँइदैनन् । नेपालमा नेपाली भाषाको प्रयोग क्षेत्र के कति रहेको छ, यसले नेपाल लगायत नेपाल बाहिरका के कति मुलुकमा मान्यता पाएको छ, यसलाई नेपालभन्दा बाहिर बस्ने नेपालीहरूले के कति स्थान दिएका छन् भन्ने प्रश्नहरूको जिज्ञासा नै यस अध्ययनको मुख्य प्राज्ञिक समस्या रहेको छ । यसै प्राज्ञिक समस्याको वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन गरी समाधान गर्नका लागि निम्नानुसारका शोध प्रश्नहरू निर्माण गरिएका छन् :

- क) नेपालमा नेपाली भाषाको प्रयोगको क्षेत्र के कति रहेको छ ?
- ख) नेपाली भाषा शिक्षणले नेपाल लगायत विश्वमा के कति मान्यता प्राप्त गरेको छ ?
- ग) नेपाल बाहिर बस्ने नेपालीहरूले विदेशी भाषा सँगसँगै नेपाली भाषालाई कसरी विकसित तुल्याएका छन् ?

उद्देश्य :

वर्तमान समयमा नेपाली भाषा शिक्षण नेपालमा मात्र सीमित नभएर नेपाल बाहिर पनि विस्तारित हुँदै गइरहेको छ भन्ने कुरा विभिन्न विषयवस्तुको अध्ययन गरेर थाहा पाउन सकिन्छ । यस लघु आलेखमा पनि नेपाली भाषा शिक्षणको वर्तमान स्थितिबारे विश्लेषणकारले विश्लेषण गर्ने उद्देश्य रहेको छ । अझ प्रष्ट रूपमा भन्नुपर्दा माथिको शोध प्रश्नका आधारमा निम्न उद्देश्यहरू निर्धारण गरिएका छन्:

- क) नेपालमा नेपाली भाषाको प्रयोगको क्षेत्रका बारेमा पत्ता लगाउने,
- ख) नेपाली भाषा शिक्षणले नेपाल लगायत विश्वमा के कति मान्यता प्राप्त गरेको छ भन्ने कुराको बारेमा पत्ता लगाउने,
- ग) नेपाल बाहिर बस्ने नेपालीहरूले विदेशी भाषा सँगसँगै नेपाली भाषालाई कसरी विकसित तुल्याएका छन् भन्ने कुराको व्याख्या गर्ने ।

अध्ययनको औचित्य

नेपाली भाषा नेपालको मातृभाषा हो । यो नेपालको राष्ट्रभाषाका साथै सरकारी कामकाजको भाषा पनि हो । नेपालमा बसोबास गर्ने अधिकांश नेपालीहरूले नेपाली भाषालाई नै पहिलो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दै आइरहेका छन् । भौगोलिक हिसाबले सानो देखिने हाम्रो देश नेपालमा भाषिक विविधता पाइन्छ । यहाँ विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । तिनीहरूको भिन्न भाषा, भिन्न चालचलन, भिन्न संस्कृति रहेको भएपनि शिक्षाको माध्यम भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई नै प्रयोग गर्दै आइरहेको अवस्था सबैलाई अवगत नै छ । यस आलेखका माध्यमबाट नेपाली भाषा शिक्षणले नेपालमा मात्र नभएर विश्ववजारमा के कसरी मौलाउने प्रयास गरेको छ, भन्ने कुराको खोजी गरी यो अध्ययन पूरा गर्ने प्रयास गरिएको छ । नेपाली भाषा शिक्षणको विश्व बजारमा धेरै नै महत्व रहेको छ जसका कारण विदेशमा रहेका नेपालीहरूका छोराछोरीहरूलाई आफ्नो देशको मातृभाषाप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण बसाउन सहयोग पुगेको कुरालाई पनि यस आलेखले प्रष्ट पार्न खोजेको छ । अंग्रेजी भाषाको पछि, पछि, दौडिरहेको विश्वमा बसोबास गर्ने नेपाली दाजुभाइका छोराछोरीहरूले केही मात्रामा भए पनि नेपाली भाषाको बारेमा जानकारी पाउनु हाम्रा लागि खुशीको कुरा साबित हुन जान्छ जसका लागि नेपालीहरूले आफू बसेको विदेशी भूमिमा केही मात्रामा भए पनि नेपाली भाषासँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी त्यहाँ आफ्ना नानीबाबुहरूलाई पनि समावेश गर्दै आइरहेको कुरा पनि यस आलेखबाट थाहा पाउन सकिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षणको विस्तारका लागि नेपालका साथसाथै नेपाल बाहिरका मुलुकहरूमा पनि विभिन्न प्रयासहरू भैरहेको कुरा पनि यस आलेखमा उल्लेख गरिएकाले यस लेखको अध्ययनले भावी अध्येताहरूलाई सहयोग पुग्न जानुका साथै यो लेख प्राज्ञिक अध्ययन, अध्यापनका क्षेत्रमा समेत महत्वपूर्ण हुने देखिन्छ । उल्लिखित सन्दर्भहरूले प्रस्तुत अध्ययनको औचित्यलाई स्पष्ट पारिदिएका छन् ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत नेपाली भाषा शिक्षणको विश्वव्यापीकरण भन्ने शीर्षकका अध्ययन सम्पन्न गर्नका लागि अपनाइएको सामग्री सङ्कलन, तिनको सम्पादन र व्यवस्थापनका लागि अँगालिएका विधि, छनोट गरिएका सामग्रीको विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार एवम् अर्थापनको ढाँचाको व्याख्या निम्नानुसार गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन

नेपाली भाषा शिक्षणको विश्वव्यापीकरण शीर्षकमा तयार गरिएको उक्त लेखको अध्ययन गुणात्मक विधिमा आधारित छ । उक्त शीर्षकको लेख तयार गर्नका लागि मैले विभिन्न प्राध्यापकहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा भेटी, फोन गरी सामग्रीहरू संकलन गरेको छ । त्यसैगरी कक्षामा उपलब्ध भएका सामग्री, पुस्तकालयमा उपलब्ध भएका पुस्तकहरू, विभिन्न पत्रपत्रिका आदिबाट उपलब्ध सामग्रीहरूलाई आधार मानी यस लेखको विश्लेषण गरिएको छ । यो भन्दा अगाडिको समयमा लेखिएका यस्ता प्रकारका लेखहरूको अध्ययनले पनि उक्त लेख तयार गर्न सहज भएको छ । त्यसै गरी नेपाली भाषा नेपालमा मात्रै नभएर विश्वबजारमा नेपालीहरू कसरी बसेका छन् ? तिनीहरूको अवस्था के कस्तो छ ? भन्ने कुराहरूलाई प्रष्ट पार्नका लागि विभिन्न मुलुकमा बसोबास गरेका व्यक्तिहरूसँग फोन मार्फत अन्तर्वार्ता गरिएको छ ।

सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत अध्ययन नेपाली भाषा शिक्षण र विश्वव्यापीकरण भन्ने मूल शीर्षकमा आधारित छ। उक्त लेखलाई गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा संरचित गरिएको छ। त्यसैले प्रस्तुत अध्ययन पत्र तयार पार्ने क्रममा सामग्रीको विश्लेषण गरी उद्देश्य पुरा गर्नका लागि व्याख्यान विधि, खोज विधि र मुख्य गरी विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ। उक्त अध्ययन पत्र तयार गर्दा पुस्तकालय कार्यका माध्यमबाट सामग्रीहरू संकलन गरिएको छ। उक्त कार्यद्वारा संकलन गरिएका सामग्रीहरूको वर्णनात्मक विधिका माध्यमबाट विश्लेषण गरिएको छ। उपर्युक्त विविध विधिहरूका माध्यमबाट उक्त अध्ययनका उद्देश्यहरू पूरा हुने अपेक्षा गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार र अर्थापनको ढाँचा

कुनै पनि भाषाको बारेमा विद्यार्थीहरूलाई सिकाउनुलाई भाषा शिक्षण भनिन्छ। भाषा विचार विनिमयको एक माध्यम हो। भाषाविना कुनै पनि प्राणीले आफ्नो मनभित्रका भावनाहरूलाई बाहिर प्रकट गर्न सक्दैन। भाषालाई परिभाषित गर्ने क्रममा पूर्वीय र पाश्चात्य भाषिक चिन्तनले विभिन्न दृष्टिकोणहरू राखेको पाइन्छ, जसमा पूर्वीय भाषिक चिन्तन परम्पराको सुरुवात ऋग्वेदबाट भएको हो। उक्त वेदमा मस्तिष्कमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको स्थिति भाषाको परा अवस्था, उक्त परा अवस्थाले निश्चित सन्दर्भ वा उत्तेजना प्राप्त गरे पछिको अवस्था पश्यन्ती, यसपछिको र ध्वनि अवयवबाट उच्चरित हुनुपूर्वको स्थिति मध्यमा र यी तीन तह पार गरी सकेपछिको बोलीका रूपमा प्रयुक्त रूप वैखरी अवस्था हो। यिनै चारवटा अवस्थाबाट भाषाको विकास हुन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ.सं.७)। मानिस सामाजिक प्राणी हो। ऊ समाजमा बस्छ र आफ्ना हरेक कार्यकलापहरू सञ्चालन गर्दछ। ती सम्पूर्ण कार्यकलापहरू सम्पन्न गर्नमा भाषाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। त्यस्ता विविध भाषाहरू मध्येको एक भाषा नेपाली भाषा पनि हो। यसको विकासको परम्परा निकै लामो छ। नेपाली भाषाको पहिलो लिखित सामग्रीका सम्बन्धमा वि.सं. १०३८ को भूपाल दामुपालको दुल्लु शिलालेखलाई नेपाली भाषाको पहिलो शिलालेख भएको मानिन्छ। कसैले वामु खड्काको स्तम्भलेख १०१६ तिर, लाई उल्लेख गर्छन्। अक्षय मल्लको अछाम पञ्चदेवल शीलालेख संवत् १३३७, आदित्य मल्लको गोर्खा अभिलेख १३७८ हुँदै १८३१ को दिव्योपदेश, वंशावली तथा पृथ्वीनारायणको जीवनीसम्म लेखिएका नेपाली भाषाका लेख्य सामग्रीहरूसम्म आइपुग्दा नेपाली भाषाको लेखनले परिष्कृत रूप पाउँदै आयो। यद्यपि यसको प्रयोगानुशासन र व्यवस्थित व्याकरणको प्रारम्भ भने हुन सकेको थिएन। अठारौँ शताब्दीको अन्त्य र १९ औँ शताब्दीका सुरुदेखि नेपाली भाषामा ग्रन्थहरू लेखिन थालेको पाइन्छ (बास्तोला, २०७६, संसार न्युज)। नेपाली भाषाको उत्पत्तिकै सम्बन्धमा कुरा गर्दा यो भारोपेली परिवारको सतम् वर्गमा पर्ने आर्य इरानेली शाखाको आर्य उपशाखाबाट प्राकृत, अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको भाषा हो। नेपाली भाषाको आरम्भिक केन्द्र सिंजा उपत्यका भएकाले सुरुमा यसलाई सिंजाली, खस, पर्वते, गोर्खाली इत्यादि नामहरूले पनि चिनिन्थ्यो। जे भएपनि हाल प्रचलित नेपाली भाषाको उद्गम स्थल नेपालको जुम्ला जिल्लाको सिंजा उपत्यका नै हो। नेपाल बहुभाषिक देश हो। यहाँ विभिन्न भाषाहरू बोलिन्छन् जहाँ एकले अर्कोको भाषा सहजै रूपमा बुझ्न सक्दैनन्। त्यस्तो अवस्थामा एक भाषाका वक्ताले अर्को भाषाका वक्तालाई विभिन्न तरिकाले सिकाउनु पर्ने हुन्छ तब मात्रै व्यक्तिले आफ्नो मातृभाषाभन्दा बाहेकको भाषाका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सक्छ। नेपाल बहुभाषिक देश भए पनि नेपालको राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई स्वीकार गरिएको छ। त्यसैले यो नेपालको हरेक क्षेत्रको माध्यम भाषाका रूपमा समेत प्रयोग हुँदै आएको छ। नेपाली भाषा दोस्रो भाषा हुनेहरूका लागि यो भाषाको सिकाइ अलि कठिन साबित भएको छ। जे जस्तो भए पनि नेपालमा नेपाली भाषाले उच्च स्थान

ओगटेको छ । नेपाली भाषाले रा.शि.प.यो २०२८ सालबाट औपचारिक रूपमा शिक्षणको मान्यता पाएको हो । हाल नेपाली भाषा नै शिक्षणको सर्वोपरि भाषाका रूपमा रहेको छ ।

कुनै एक ठाउँमा मात्र नभएर धेरै ठाउँमा फैलनुलाई विश्वव्यापीकरण भनिन्छ । विश्व र व्यापी गरी दुई शब्दको मिलनबाट बनेको विश्वव्यापी शब्दमा करण प्रत्यय जोडिएर विश्वव्यापीकरण शब्दको निर्माण भएको छ जसको शाब्दिक अर्थ विश्व भरि एक देशबाट अर्को देशमा फैलिएको भन्ने बुझिन्छ । यसलाई भूमण्डलीकरण पनि भन्ने गरिन्छ । परम्परागत रूपमा विश्वव्यापीकरण भन्नाले अर्थतन्त्रलाई जोड्ने प्रक्रियाका रूपमा बुझिन्थ्यो भने आधुनिक विश्वमा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, प्रशासनिक र सांस्कृतिक लगायतका सबै विषयमा साभ्ना मूल्य मान्यता र प्रक्रियाको स्थापना गर्ने अभियान नै विश्वव्यापीकरण हो (prasashan.com/2020/01/19/6:50am) । कम्प्युटरको विकास र टेलिभिजनको विस्तारले ज्ञान र संस्कृति घरघर र कोठाकोठामा छिऱ्यो । त्यसपछि परम्परागत र आधुनिक, पूर्वीय र पाश्चात्य सबै एकै ठाउँमा मिसिन पुगे । यसरी विश्वव्यापी ज्ञान र सीपलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्ने सीपहरू नै विश्वव्यापीकरणका सीपहरू हुन् । नेपाली भाषाका सन्दर्भमा भन्नुपर्दा नेपाली भाषाको शिक्षण नेपालमा मात्र सिमित नरहेर विश्वका विभिन्न स्थानमा फैलनुलाई यहाँ नेपाली भाषाको विश्वव्यापीकरण भनिन्छ । नेपाली भाषा नेपाल बाहिरका भारत, अमेरिका लगायतका विभिन्न ठाउँमा अस्तित्वमा आएको छ किनकी जहाँ नेपालीहरू बसोबास गर्दछन् त्यहाँ उनीहरूले आफ्नो मातृभाषा अर्थात् नेपाली भाषालाई जीवित राख्नका लागि केही हदसम्म भएपनि यसमा शिक्षण कार्यकलाप गर्ने गर्दछन् । नेपाली भाषाको यस्तो अवस्थालाई नै भाषाको विश्वव्यापीकरण भनिन्छ । नेपाली भाषालाई विश्वव्यापी बनाउनका लागि विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएको पनि पाइन्छ ।

मथिको सिद्धान्तका आधारमा नेपाली भाषाशिक्षण र विश्वव्यापीकरण शीर्षकको लेख तयार पार्ने क्रममा निम्नानुसारको विश्लेषण ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ ।

- नेपाली भाषाको उत्पत्ति
- नेपाली भाषाको प्रयोग क्षेत्र
- विश्वव्यापीकरण
- नेपाली भाषा शिक्षण

विश्लेषण

नेपाली भाषा शिक्षण नेपालको शिक्षणको माध्यम भाषाका रूपमा रहेको छ । हाल नेपालमा अंग्रेजी भाषाका माध्यमबाट पनि शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरू भइरहेका छन् तर अंग्रेजी भाषालाई शिक्षणको माध्यम भाषा बनाए पनि नेपाली भाषालाई नै बढी महत्व दिई शिक्षण कार्यकलापहरू संचालन भइरहेका छन् । नेपाली भाषालाई नेपालमा मात्र नभएर नेपाल बाहिरका विभिन्न मुलुकमा शिक्षणको माध्यम भाषाका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । केही मात्रामा भए पनि नेपालीहरूले विदेशमा रही आफ्ना नानी बाबुहरूका निम्ति नेपाली भाषा शिक्षणलाई निरन्तरता दिनका लागि नेपाली भाषा शिक्षण संस्थाहरूको स्थापना गरेका छन् जहाँ नेपालीमूलका बालबालिकाहरू अध्ययन गर्दछन् । यससलाई उनीहरूले वैकल्पिक सिकाइका रूपमा लिने गर्दछन् । जे भए पनि नेपाली भाषा शिक्षणमा विश्वव्यापीकरण भन्ने शीर्षकलाई निम्न उपशीर्षकमा राखेर विश्लेषण गरिन्छ :

नेपाली भाषाको उत्पत्ति

नेपाली भाषा संसारका विभिन्न भाषा परिवार मध्येको अत्यन्तै लोकप्रिय अनि विश्वको अत्यधिक जनसंख्याले प्रयोग गर्ने भारोपेली भाषा परिवारअन्तर्गत पर्दछ। नेपालीमा नेपाली भाषाको प्रयोग अलि पहिलेदेखि नै भएको भए पनि सबैभन्दा पुरानो प्रमाण एघारौं शताब्दीको अभिलेख हो। भूपाल दामुपालको दुल्लु शिलालेख आजसम्म प्राप्त नेपाली भाषाको सबैभन्दा पुरानो प्रमाण हो। वि.सं १०३८ तिर लेखिएको अनुमान गरिएको दुल्लु शिलालेख पछि समयक्रममा लेखिएका दर्जनौं शिलालेख, ताम्रपत्र, कागजातहरूले नेपाली भाषाको इतिहासको प्रामाणिक विकासक्रमलाई प्रष्ट्याउँछ। नेपाली भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा विद्वानहरूको मत फरक फरक रहेका पाइन्छ। धेरैजसो विद्वानहरूले नेपाली भाषाको उत्पत्ति संस्कृत भाषाबाट भएको ठानेका छन् भने केही विद्वानहरूले यसको विरोध पनि गरेका छन्। नेपालीको जननी भाषा मानिने संस्कृतको उत्पत्ति लगभग ३५०० वर्ष अगाडि भएको अनुमान गरिन्छ। प्राचीन कालमा संस्कृत भाषा वैदिक र लौकिक गरी दुई भागमा विभक्त थियो। कालान्तरमा लौकिक संस्कृतबाट सौरसेनी, मागधी, अर्ध मागधी, खस, प्राकृत भाषाहरूको विकास भयो। खस प्राकृतबाट अनेक भेद उपभेदहरू जन्मिए। खस प्राकृतबाट अपभ्रंश, अपभ्रंशबाट पूर्वी, पहाडी हुँदै नेपाली भाषाको जन्म भएको हो भन्ने धेरैजसो विद्वानहरूको मत रहेको छ। नेपाली भाषाको उत्पत्तिबारे स्वदेशी र विदेशी विद्वानहरूका विचारहरू यसप्रकार छन्:

(रूडोल्फ होर्न १८८०) ले आफ्नो पुस्तक गौडीय भाषाको तुलनात्मक अध्ययन मा आधुनिक आर्य उत्तरी गौडी हुँदै नेपाली भाषाको जन्म भएको बताएका छन्।

(अब्राहम जर्ज ग्रियर्सन) ले आफ्नो ग्रन्थ भारतीय भाषाको सर्वेक्षणमा राजस्थानी शौरसेनी प्राकृत हुँदै नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको बताएका छन्।

(सुनीति कुमार चटर्जीसन् १९१६) ले आफ्नो ग्रन्थ बंगाली भाषाको उत्पत्ति र विकासमा आर्य उदीच्य, खस हुँदै नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको बताएका छन्।

(सूर्यविक्रम ज्ञावली) ले संस्कृत, शौरसेनी हुँदै नेपाली भाषाको विकास भएको बताएका छन्। (बालकृष्ण पोखरेल) ले संस्कृत, शौरसेनी, खस, अपभ्रंश हुँदै नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको बताएका छन्।

(चूडामणि बन्धु) ले नेपाली भाषाको उत्पत्ति नामक पुस्तकमा संस्कृत, हिमाली भेगको खस, नेपाली खस प्राकृत, खस अपभ्रंश हुँदै नेपाली भाषाको विकास भएको बताएका छन्।

यसरी नेपाली भाषाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा थुप्रै विदेशी तथा स्वदेशी विद्वानहरूले आफ्नो अध्ययनका आधारमा विभिन्न विचार व्यक्त गरेका छन्। विद्वानहरूको मतमा विभिन्नता देखिए तापनि भारोपेली परिवारको सतम् वर्ग अन्तर्गत संस्कृत भाषाको खस प्राकृत अन्तर्गत खस अपभ्रंशबाट नेपाली भाषाको उत्पत्ति भएको भन्ने आधार बलियो रहेको देखिन्छ। नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई हेर्ने हो भने सिञ्जाली भाषा (विसं ११५० देखि १४५० सम्म), पर्वते भाषा -वि.सं. १४५० देखि १८५० सम्म), गोरखाली भाषा (वि.सं. १८५० देखि १९९० सम्म) र नेपाली भाषा - वि.सं. १९९० पछि) को रूपमा विभाजित गरिएको छ (यादव, भुँइगाथा)। यसरी विकसित हुँदै आएको नेपाली भाषाले आज आएर आफ्नो केही मात्रामा भएपनि रूप फेरेको देखिन्छ, जसका कारण नेपाली भाषा दिन प्रतिदिन मौलाउदै गइरहेको छ।

नेपाली भाषाको प्रयोग क्षेत्र

भौगोलिक हिसाबले सानो देखिने हाम्रो देश नेपालमा भाषा लगायत अन्य क्षेत्रमा विविधता पाइन्छ। सानो क्षेत्रफल ओगटेको नेपालमा करिब १२३ भाषाहरू बोलिन्छन् (जनगणना : २०६८)। यो संख्या हाल बढेर १३१ भएको छ भन्ने कुरा नेपालको भाषा आयोगको प्रतिवेदनले पुष्टि गरेको छ। नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो। वि.सं. २०१५ को संविधानले नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा र वि.सं. २०४७ को संविधानले नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषाका साथै सरकारी कामकाजको भाषा समेत तोकेको छ। यसैले नेपाली भाषाको प्रयोग राजनीतिक, प्रशासनिक तथा न्यायिक निकायहरूमा भएको देखिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ.सं.७)। नेपाली भाषा नेपालका प्रायः सबै जनताहरूले बुझ्ने जनभाषाका रूपमा रहनुका साथै कुनै दुई भाषाभाषीका बिचको साझा सम्पर्क भाषा र बहुसंख्यक नेपालीहरूको मातृभाषाका रूपमा पनि रहन सफल भएको भाषा हो। नेपालमा करिब आधा भन्दा बढी मानिसहरूले नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। देवनागरी लिपिमा लेखिने यो भाषाका स्वरवर्ण १२ अक्षर र व्यञ्जनवर्ण ३६ अक्षर गरी दुई किसिमका वर्णमाला रहेका छन्। आर्थिक अभाव लगायत विभिन्न कामको सिलसिलामा नेपाली युवाहरू विदेशिन थालेपछि अस्ट्रेलिया, बेलायत, अमेरिका, क्यानडा, युरोपेली संघ र खाडी मुलुकहरूमा नेपालीभाषीहरू छरिएका छन्। ती व्यक्तिहरूले नेपाली भाषालाई त्यहाँ रहँदा नेपालीहरूसँग जमघट हुँदा माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दै आइरहेका छन्। यसरी हाल आएर नेपाली भाषाको क्षेत्र अलि व्यापक बन्दै गइरहेको देखिन्छ।

विश्वव्यापीकरण

सम्बन्धित क्षेत्रमा मात्र सीमित नरहेर त्यो क्षेत्रभन्दा बाहिर गई अध्ययन अनुसन्धान गर्नुलाई नै विश्वव्यापीकरण भनिन्छ। अझ विस्तृत रूपमा भन्दा एक देशमा मात्र सीमित नरहेर विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा गई कुनै कुराको अध्ययन अनुसन्धान गरी निष्कर्ष निकाल्नुलाई विश्वव्यापीकरण भनिन्छ। अंग्रेजी शब्द ग्लोबलाइजेसनको नेपाली रूपान्तरण विश्वव्यापीकरण हो। विश्वव्यापीकरण खास गरी आर्थिक विकासको परिष्कृत परिभाषा हो। यसको उत्पत्ति आर्थिक सन्दर्भमा भएको हो (<https://nepalpatra.com>)। दुई वा दुईभन्दा धेरै देशका अर्थतन्त्र एकअर्कासँग जोडिने माध्यम व्यापार, लगानी, व्यक्ति र प्रविधि हुन्। यसको अर्थ एक देशको उत्पादन सजिलै अर्को देशमा जान पाउनु हो। यति मात्रै होइन पूँजी र मानिस पनि बिना रोकटोक अर्को देशमा जान पाउने प्रावधान विश्वव्यापीकरणको अवधारणाले समेटेको हुन्छ (<https://nepalpatra.com>)। नेपाली भाषाका हकमा नेपाली भाषा अहिले नेपालमा मात्र नभएर नेपाल बाहिर बस्ने नेपालीहरूले पनि प्रयोग गर्दै आइरहेको कुरा पनि विश्वव्यापीकरणभित्र नै पर्दछ। हाल आएर विभिन्न प्रविधिहरूले गर्दा एउटा कोठाभित्र नै मानिस विश्वव्यापीकरणमा गइरहेको कुरा हामीलाई थाहा छ। घरभित्र बसी विश्वका विभिन्न ठाउँमा नेपाली भाषाले स्थान पाएको छ भन्ने कुरा पनि हामीले थाहा पाएका छौं। नेपालका चर्चित साहित्यकारहरूले विदेशमा रहेको नेपालीहरूको पीडाहरूलाई समेटेर विभिन्न साहित्यिक सामग्रीहरू पनि प्रकाशित गरेका छन् जसले गर्दा त्यहाँ पनि नेपाली भाषाको आवश्यकता रहेको र सोही आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्नका लागि प्रयासहरू भएका छन्। नेपालका चर्चित पुस्तकहरू विदेशमा गई सम्बन्धित भाषामा अनुवाद गरी पठनपाठन गरिएकोले पनि नेपाली भाषा विश्वव्यापीकरणमा दौडिरहेको छ भन्न सकिन्छ। यति मात्रै नभएर नेपाली साहित्यकारहरूलाई विदेशमा समेत सम्मान गरी हौसला बढाउनाले पनि नेपाली भाषा नेपाल बाहिर पनि आवश्क छ र सोही आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्नका लागि विभिन्न स्थानबाट कार्य भइरहेको छ भन्ने कुरा बुझिन्छ। विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानहरूले यो कुराको खोजी गरेको छ। नेपाली भाषाले विदेशमा

पनि मान्यता पाएको छ । जहाँ जहाँ नेपालीहरू बसोबास गर्दछन् त्यहाँ नेपाली भाषाको खाँचो देखिएकाले नेपाली भाषाको विकास भएको कुरालाई स्वीकार गर्न सकिन्छ । धेरैजसो देशमा त भन आफ्ना सन्ततिहरू आफ्नो मातृभाषाका बारेमा अनभिज्ञ नरहून् भन्नका लागि नेपालीहरूले मिलेर निश्चित समयमा नेपाली भाषा शिक्षणलाई पनि जोड दिएको पाइन्छ, जसले गर्दा उनीहरूका छोराछोरीहरूले विदेशको भाषा संगसंगै नेपाली भाषामा पनि परिचित हुने अवसर प्राप्त गरेका छन् ।

नेपाली भाषा शिक्षण

नेपालमा शिक्षणको माध्यम भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको नै प्रयोग हुँदै आएको छ । यहाँ बहुभाषिक स्थिति रहेतापनि देशको राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा र माध्यम भाषाका रूपमा नेपाली भाषाले नै मान्यता पाएकोले यो शिक्षणको माध्यम भाषाका रूपमा रहन गएको हो । नेपाली भाषाको माध्यमबाट शिक्षण गर्ने काम नेपालमा मात्रै हुनुपर्ने हो तर यसले विश्वव्यापी रूपमा गति लिन अगाडि बढेको देखिन्छ । भारतका केही विद्यालयमा जस्तै: दार्जिलिङ, सिक्किम लगायतका नेपाल बाहिरका केही विद्यालयमा समेत नेपाली भाषाको शिक्षण गरिँदै आएको पाइन्छ । नेपालीहरू बसोबास गर्ने मुलुकमा नेपालीहरूका सुखदुःख आदान प्रदान गर्ने भाषाका रूपमा पनि नेपाली भाषा प्रयोगमा आएको छ । विदेशमा गई त्यहाँको स्थायी बसोबास प्राप्त गरेका नेपालीहरूले आफ्ना नानी बाबुहरूलाई नेपाली भाषाको शिक्षण गर्नका लागि विद्यालयहरूको स्थापना गरी नेपाली भाषा शिक्षणलाई जोड दिँदै आएको कुरा विभिन्न अनुसन्धानले बताएको छ । कतिपय विद्यालयमा त भन नेपाली विषयलाई मूल विषयका रूपमा राखेर अध्ययन गरेको पनि पाइन्छ । अमेरिकाको विश्वविद्यालयमा त भन नेपाली साहित्यकार पारिजातले लेखेको शिरीषको फूल नामक पुस्तक अंग्रेजी भाषामा अनुवाद गरी शिक्षण गरिँदै आइरहेको कुरा पनि यक अध्ययनले बताएको छ । यो त एउटा उदाहरण मात्र हो । नेपाली भाषाका यस्ता थुप्रै सामग्रीहरू अंग्रेजी तथा अन्य भाषामा अनुवाद गरिएका छन् । यसबाट पनि नेपाली भाषा पनि विश्व बजारमा मौलाउदै आएको छ भन्न सकिन्छ । यसबाट के बुझिन्छ, भने नेपाली भाषा नेपालमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको मात्र मातृभाषा नभएर नेपाल बाहिर बस्ने नेपालीहरूको पनि मातृभाषा हुनाले यसले विश्वव्यापीकरणको मार्ग अँगालेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा भएकोले नेपालमा धेरै संख्यामा नेपाली भाषाका वक्ताहरू रहेको पाइन्छ । नेपालमा यसको प्रयोग क्षेत्र व्यापक हुनका साथै यो नेपालको माध्यम भाषाका रूपमा पनि मान्यता प्राप्त भाषा हो । नेपाली भाषा नेपालमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूको मातृभाषा वा माध्यम भाषा नभएर विदेशमा रहने नेपालीहरूका लागि पनि नेपाली भाषा माध्यम भाषाका रूपमा विकसित भएको छ, जसका माध्यमबाट नेपालीहरूले एक ठाउँमा भेला भई अन्तरक्रिया गर्ने, विभिन्न चाडपर्वहरू मनाउने, दुःखसुख बाड्ने, मनोरञ्जन गर्ने जस्ता क्रियाकलापहरू गर्दै आइरहेका छन् । नेपाली भाषाको प्रयोग गर्न पाउँदा आफू नेपाली हुनुमा गर्व गरेका छन् । त्यसै गरी आफ्ना बालबालिकाहरूमा नेपाली भाषाको हस्तान्तरण गर्नका लागि विभिन्न ठाउँमा नेपाली भाषाको शिक्षणका लागि विद्यालयहरूको स्थापना गरिएको पाइन्छ, जहाँ ती बालबालिकाहरूले सम्बन्धित देशको भाषा सिक्नुका साथसाथै नेपाली भाषाका बारेमा पनि जानकारी प्राप्त गर्दछन् । यसबाट नेपाली भाषा एक पिढीबाट अर्को पिढीमा हस्तान्तरण हुँदै जान्छ । नेपालीहरू विश्वका जुनसुकै कुनामा रहे पनि नेपाली भाषा सदाका लागि जीवन्त रहँदै जान्छ । यसरी नेपाली भाषा नेपालको त माध्यम भाषा हो नै यसका साथसाथै यसले विदेशमा पनि नेपालीहरू भएको ठाउँमा माध्यम भाषाको काम गरेको पाइन्छ । त्यहाँ गएर स्थायी बसोबास प्राप्त गरेका नेपालीहरूले आफ्ना नानी

बाबुहरूलाई सम्बन्धित देशको भाषाका साथसाथै नेपाली भाषा शिक्षणमा पनि जोड दिदै आएका छन् भन्ने कुरा पनि यस आलेखबाट प्रष्ट भएको छ । विदेशमा रहेका नेपालीहरूसँग अन्तर्क्रिया हेर्दा नेपाली भाषामा नै सहज हुने भएकाले नेपालीहरूले यसको प्रयोग बढी गरेको पाइन्छ । यसरी दिन प्रतिदिन नेपाली भाषाले विस्तार हुने अवसर प्राप्त गरेको छ । नेपाली भाषा विस्तारित हुने क्रममा नेपाली साहित्यकारहरू लगायत विभिन्न व्यक्तिहरू विश्वका हरेक मुलुकमा सम्मानित भएका छन् । विभिन्न नेपाली भाषाका पुस्तकहरू विदेशी भाषामा अनुवाद गरी अध्ययन अध्यापन गर्नुले पनि नेपाली भाषाको महत्व विश्व बजारमा दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । त्यसैले नेपाली भाषा शिक्षणले पनि विश्वव्यापीकरण रूपमा मौलाउने अवसर प्राप्त गरेको छ । यो हामी सबै नेपालीहरूका लागि खुसीको कुरा हो ।

सन्दर्भसूची

- गिरी, सुशील, (२०७६), विश्वव्यापीकरण, प्रशासन पत्रिका ।
जनगणना २०६८ को अन्तिम नतिजा, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग
जोशी, सुरेश, (२०७८), नेपाली भाषाको अवस्था, अनलाइन कल, अस्ट्रेलिया ।
देवकोटा, यादव, (सं २०१४), नेपाली भाषा विकास र विस्तारको इतिहास, भुँइगाथा पत्रिका ।
बास्तोला, हेरम्बराज, (२०७६), नेपाली व्याकरणको विकास परम्परा, संसार न्युज ।
भण्डारी, गोपाल, (२०७५), विश्वव्यापीकरण र यसको असर, नेपालपत्र ।
भण्डारी, पारसमणि, (२०७७), भाषिक दर्शनका विविध आयाम, अप्रकाशित सामग्री ।
गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाईं, प्रेमप्रसाद, (२०७०), भाषाविज्ञान, काठमाडौं : जामे मार्केट घण्टाघर ।